

GEÇ DÖNEM OSMANLI AHLÂK DÜŞÜNCESİNDE YENİ TELİF ARAYIŞLARI

Yusuf İzzettin Aktaş*

THE SEARCH FOR NEW COPYRIGHT IN LATE OTTOMAN ETHICAL THOUGHT**

ÖZ

Osmanlı modernleşme süreci sadece askerî ve teknik sahada gerçekleşen ameli hareketler manzumesi olmanın ötesinde düşünce dünyasını da kapsayan, devletin ve dinin varlığını sürdürmesini gaye edinen, siyasî erkin, bürokratların, ilim adamları ve aydınların top yekûn dahil olduğu bir tarih kesitidir. Askerî yenilgiler ve ardından gelen toprak kayıpları ve bu olayların beraberinde getirdiği sonuçlar bütün müspet ve menfi taraflarıyla modernleşmenin bir zorunluluk halini aldığı Osmanlı Devleti dahil olmak üzere tüm İslâm âlemine kendini göstermiştir. Bu çalışmanın amacı Osmanlı modernleşmesi sürecinde yayınlanan ahlâk kitaplarının klasik İslâm ahlâk metinlerinden şekil ve muhteva noktasında ne derece farklılaştığını ortaya koymaktır. İlk merhalede klasik İslâm ahlâk düşünce tarihinin bir devamı olarak nitelendirebileceğimiz Osmanlı ahlâk metinlerinin içerikleri incelendiğinde modernleşme sürecinin etkisi altında vücut bulduğu anlaşılmaktadır. Modern Osmanlı ahlâk müellifleri modernleşmeyle birlikte ortaya çıkan problemleri ahlâk metinlerinin imkân ve kabiliyetleri çerçevesinde çözmeye çalışmaktadır. Zikredilen bu durum klasik ahlâk metinlerinin sınırlarını zorlayacak mesele ve mevzuların modern ahlâk metinleri içerisine dahil olmasına neden olmuştur. Mesele sadece içeriğin değişmesi ile sınırlı kalmamış, modernleşme

* Arş. Gör. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı, e-mail: yusufaktas@comu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5905-9697. Yazı Türü: Araştırma Makalesi. Makale geliş tarihi: 15.10.2024; kabul tarihi: 21.11.2024.

** Bu çalışma yazarın "Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk", (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023) adlı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

sürecinin icbar ettiği talepler ahlâk metinlerinin yeni bir şekle bürünmesini zorunlu kılmıştır. Bu makale sözü edilen bu sürecin hangi sâiklerle başladığını, tarihî seyri içinde nasıl bir şekil aldığını ve bu sürecin neticesinde ahlâk alanında ne tür yeni telif şekillerinin ortaya çıktığını problem edinmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Ahlâk Felsefesi, Osmanlı Modernleşmesi, Tanzimat, Osmanlı Matbuatı, Ahlâk Kitapları.

ABSTRACT

The Ottoman modernization process was not only a set of practical actions in the military and technical fields, but it was also a historical episode that encompassed the world of thought, aimed at the survival of the state and religion, and involved the political power, bureaucrats, scholars and intellectuals as a whole. The military defeats and the subsequent territorial losses and their implications have shown to the entire Islamic world, including the Ottoman Empire, that modernization has become a necessity in all its positive and negative dimensions. The aim of this study is to reveal to what extent the ethics books published during the Ottoman modernization process diverged from the classical Islamic ethical texts in terms of form and content. When we examine the contents of the Ottoman ethical texts, which can be described as a continuation of the history of classical Islamic ethical thought at first level, it is understood that they came into being under the influence of the modernization process. Modern Ottoman ethical writers attempted to solve the problems that emerged with modernization within the framework of the possibilities and capabilities of ethical texts. This situation led to the inclusion of issues and topics that would push the limits of classical ethical texts into modern ethical texts. The issue was not limited to the change of content, but the demands imposed by the modernization process necessitated a new form of ethical texts. This paper examines the motives behind this process, how it took shape in its historical course, and what kind of new forms of writing emerged in the field of ethics as a result of this process.

Keywords: Islamic Ethics, Ottoman Modernization, Tanzimat, Ottoman Press, Ethics Books.

*

Giriş

Klasik İslâm ahlâk düşüncesinin bir devamı olarak kabul edebileceğimiz geç dönem Osmanlı ahlâk düşünce dünyasına ait metinler klasik dönem İslâm ahlâk metinlerinden bariz bir surette ayrışmaktadır. Her iki döneme ait ahlâk eserlerinin yaslandığı teorik zemin, muhtevasında yer alan başlıklar, bu başlıkların içerikleri ve metin telif şekilleri karşılaştırıldığında bu farklılığın ne derece ileri boyutta olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

Osmanlı modernleşme teşebbüsleri esnasında ortaya çıkan yeni ahlâk metin tarzlarına geçmeden önce klasik İslâm ahlâk metinlerinin genel hususiyetlerinden bahsetmek yaşanan değişim ve dönüşümün büyüklüğünü ve derinliğini; yeni ahlâk metinlerinin telif edilmesini icbar eden nedenleri daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

Klasik İslâm/Osmanlı dünyasında neşredilen felsefî ahlâk metinlerinin kâhir ekseriyeti üç ana kısımdan müteşekkildir: 1. Nefsin yönetimi (tedbîrî'n-nefs), 2. Ev yönetimi (tedbîrî'l-menzil), 3. Devlet yönetimi (tedbîrî'l-medine). Bu kısımların hacimleri klasik ahlâk metin telif türüne göre birbirinden farklılık arz etmekle birlikte metne nüfuz eden hâkim fikir ve zihniyet genel itibarıyla aynı hat üzerinden ilerlemektedir. Klasik İslâm ahlâk düşüncesinin dayandığı teorik zemin nefis nazariyesi olmuştur. Bu düşünce sisteminde insan fiillerinin ortaya çıkışı nefsin kuvveleri üzerinden açıklanmış ve bu kuvvelerin itidal halinde faziletlerin; ifrat ve tefrit halinde ise reziletlerin ortaya çıkacağı fikri benimsenmiştir. Bu felsefî ahlâk metinleri tarihî seyri içerisinde ayet, hadis ve tasavvufî öğelerle tezyin edilmiş, okunduğu, okutulduğu, genel kabul gördüğü ve hayat bulduğu coğrafya ve zaman diliminin gelenek, görenek, örf, âdet ve ananeleriyle de meşbu hale gelmiştir. Klasik İslâm ahlâk düşüncesinde ahlâkın gayesi olarak kabul edilen saadete nefsin yetkinliği ile ulaşılır. Nefsin yetkinleşmesi ise faziletli davranışların gerçekleşmesi ile mümkündür. Klasik İslâm ahlâk filozofları ahlâkın gayesi olarak tanımlanan saadeti dünya ve ahiret saadeti şeklinde iki kısma ayırmış ve burada gerçek ve tam saadetin ahiret saadeti olduğunu vurgulamıştır. Fiil ve hareketleri yönüyle ahlâkın konusu olarak kabul edilen insanın, metafizik dünya ile irtibat kurabilecek bir kuvve ve istidatta yaratıldığı kabul edilmiştir. Kuvve halindeki bu gücü fiilî hale getirdiği, bir imkân olarak insanda mevcut olan bu istidadı varlık sahasına taşıdığı için ahlâk önemli bir yer kazanmıştır.

Klasik İslâm ahlâk eserlerinde insandan sadır olan istemli fiiller nâtik nefsin kuvveleri üzerinden açıklandığından ve bu nefis türü insanların tamamında müşterek olduğundan insanın yaşı, mesleği, cinsiyeti gibi hususiyetleri merkezinde eserler telif edilmemiştir. Klasik ahlâk metinlerinin ev yönetimi içinde yer alan kadın, çocuk ve aile ilgili kısımlar dönemin geleneksel değer yargılarıyla uyumlu bir şekilde kaleme alınmıştır. Benzer bir durum devlet yönetimi için de söz konusudur. Devlet yönetiminde halk ile siyasî irade arasındaki ilişkileri düzenleyen metinler saltanat yönetiminin esas alındığı, geleneğin hâkim olduğu metinlerdir.

Asırlar boyu Osmanlı toplumu dahil olmak üzere tüm Müslümanların dayandıkları bu klasik ahlâk anlayışına olan güvenin zedelenmeye başlaması Osmanlı Devleti'nin askerî mağlubiyetler neticesinde gerçekleşen toprak kayıplarıyla eş zamanlıdır. Osmanlı Devleti'nin sosyal, iktisadî, idarî sahasında meydana gelen problemlerin çözümü, devletin modernleşmesinde aranmış, devletin kurtuluşunun modernleşmeyle gerçekleşeceği düşünülmüştür. Devletin modernleşmesi ise devlet sınırlarında hayat süren insanların modern devlete intibakını zaruri kılmıştır. Bu gaye doğrultusunda modernleşme sürecine halkın katılımının sağlanması ve bu harekete bir ivme kazandırılması

hayatî bir ehemmiyete sahiptir. Tanzimat'ın ilanından sonra Osmanlı eğitim alanında gerçekleşen faaliyetlerin neredeyse tamamını bu bakış açısıyla okumak mümkündür.

Ahlâkın Osmanlı modernleşme sürecinde devreye girdiği yer de tam olarak burasıdır. Devlet ricali, dönemin bürokrat ve aydınları eğitim kurumlarında okuyan talebelerin ve eğitim kurumu dışında kalan halkın Osmanlı modernleşme sürecine aktif bir şekilde dahil olmasını gaye edinmiştir. Klasik ahlâk metnlerinin halkın modernleşme sürecine katılımını sağlaması bir tarafa engel olacağını düşünen dönemin devlet ricali, devrin şartlarına ve gerekliliklerine uygun yeni ahlâk kitaplarının telif edilmesinin lüzumuna kanaat etmiştir. Nefs kavramı, modern ilim anlayışında varlığı veya yokluğu kesin olarak ispat edilemeyecek metafizik bir kavram olduğundan nefis üzerine inşa edilmiş klasik ahlâk metnlerinin yeni ilim anlayışı çerçevesinde kabulü oldukça zordur. Klasik İslâm ahlâk metnlerinde kadına, çocuğa, aileye verilen statü dönemin toplumsal değer yargılarıyla uyumlu olduğundan modern dönem bakış açısından oldukça uzaktadır ve bu metinlerde kabul ve takdir edilen yönetim biçimi de modern dönem siyaset biçimlerinden oldukça farklıdır.

Modern dönemde ahlâka ve ahlâkî olana, insana, çocuğa, aileye, topluma, devlete yüklenen yeni anlamlar, İslâm ahlâkına karşı oryantalistler tarafından dile getirilen iddialar ve bunlara cevap verme arayışı¹, fert-toplum-devlet arasında yer alan ilişki biçiminde meydana gelen değişiklikler, Batı ahlâk düşünce dünyasında ortaya çıkan yeni fikrî akımlar ve bunlara karşılık İslâm ahlâk düşünce dünyasında karşılık bulma arayışları geç dönem Osmanlı ahlâk metnlerinin klasik dönem İslâm/Osmanlı ahlâk metnlerinden farklılaşmasını zorunlu kılan nedenler arasında addedilebilir. Meselenin bu teorik problemlerinin yanında daha ivedi ve pragmatik olan yönü ise ahlâk metnlerinin modern eğitim kurumlarında okutulmasına engel teşkil eden yönüdür. Klasik İslâm ahlâk metinleri muhatap kitlenin cinsiyet, yaş, meslek grubu gibi vasıfları göz önüne alınmadan yazılmasına karşın modern dönem eğitim kurumları bu esaslar çerçevesinde bir taksime tâbi tutulmuştur. Bu modern kurumlarda okutulacak ahlâk metnlerinin muhatap kitlenin niteliklerinin yanında kurumun gaye ve taleplerine de uygun olması gerekmektedir.

Yeni ahlâk metni yazmak için öne sürdüğümüz bu nedenleri sadece ahlâkla tahdid etmeyip diğer tüm İslâmî ilimlere teşmil etmek, geç dönem Osmanlı modernleşmesinin tüm hatlarını görebilmek için elzemdir. Söz buraya intikal etmişken ahlâkî diğer ilimlerden farklı kılan bazı hususiyetlere değinmekte bir mahzur olmasa gerektir. İslâm akidesi ve muamelatıyla olan yakın irtibatı, insanın düşünce ve eylemine olan derin ve hızlı etkisi, toplumların kendi varlıklarını ahlâk ile tesis ve muhafaza etmeye çalışması ahlâk metnlerini diğer ders metinlerinden ayıran, ahlâka daha üst bir konum veren nitelikler arasında zikredilebilir.

¹ Söz konusu bu iddialar için bkz. İsmail Kara, "Çağdaş Türk Düşüncesi Nasıl Ele Alınabilir?", *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2023, s. 36-39.

Ahlâkın ihtiva ettiği bu hususiyetler modern Osmanlı ahlâk yazarlarını telif ettikleri metinlerde daha hassas bir yol takip etmesini gerektirmiştir. Geç dönem Osmanlı ahlâk müelliflerinin yeni ahlâk metinleri telif etmelerine karşın telif ettikleri metinlerin başlıklarında yeni bir ahlâk metni yazdıklarına dair bir ifadeye yer vermemeleri söz konusu bu hassasiyetten neşet ettiği düşünülebilir.² Dönemin modern ahlâk müelliflerinin meseleyi sadece dil ve üslup gibi şeklî bir mesele olarak aktarmaya çalışması bu konuda oluşacak muhalefetin farkında olduklarının bir işaretidir.

Geç dönem Osmanlı düşünce dünyasında gerçekleşen bu fikrî ameliyenin ne surette ve hangi sâiklerle geliştiği, ne tür sonuçlar verdiği bu çalışmada izini sürmeye çalıştığımız ana problemlerden biridir. Geç dönem Osmanlı ahlâk müelliflerinin söz konusu bu ameliyeyi hangi gerekçelerle meşru kıldığı ve bu konuda ne derece başarılı olduğu, ahlâk metinlerinde yer alan yeniliklerin sadece bunlarla sınırlı olup olmadığı bu makalede cevabını aradığımız diğer sorulardır.

Bu konu hakkında yapılacak bir literatür araştırması geç dönem Osmanlı ahlâk düşüncesinin bu meselelerine dair yazılmış müstakil bir çalışmanın olmadığını gösterecektir. Bu araştırma sürecinde geç dönem Osmanlı ahlâk metinlerinin modernleşen taraflarına işaret eden akademik yayınlarla³ karşılaşmamıza rağmen ahlâk metinlerini telif şekilleri itibarıyla tasnif eden ve bunu İslâm ahlâk düşüncesi tarihinin bir meselesi olarak vazeden bir çalışmaya tesadüf edemedik.

Çalışmamızda ilk olarak modern ahlâk metin yazım aşamasında Osmanlı müelliflerinin yaptıkları ameliyeyi meşru ve makul göstermek için hangi gerekçeler öne sürdükleri sıralanmış ve bu gerekçelerin satır araları okunmaya çalışılmıştır. Ardından geç dönem Osmanlı ahlâk literatüründe yer alan yeni telif tarzları belli başlıklar altında tasnif edilmiş ve ilgili başlıklar dönemin temsil gücü yüksek metinleri üzerinden açıklanmıştır.

² Genel teamül bu şekilde olmasına karşın eser isminde “yeni” lafzına yer veren ahlâk metinlerinden de bahsetmek mümkündür. Bkz. Ahmed Nebil, Bahâ Tefvik, *Hassasiyet Bahsi ve Yeni Ahlâk*, Dersaadet: Hürriyet Matbaası, 1910.

³ İsmail Kara, “İslâm Modernizmi ve Akif’e Dair Birkaç Not”, *Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003, s. 198-211. Mahmut Dilbaz, *Dindar Modern İtaatkar Sultan II. Abdülhamid’in Eğitim Politikalarında İslâm Meselesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021, s. 196-211. Geç Osmanlı ahlâk alanında yapılmış akademik çalışmaların temel eksikliklerinden birini Çiğdem Oğuz şu satırlarla ifade etmektedir: “Bu tür çalışmaların tekrarlanan bir özelliği, ahlaka dair Geç Dönem Osmanlı metinlerini (özellikle Osmanlı İslam âlimleri, ulema tarafından yazılmış metinleri) tarih dışı, hayat boyu rehber edinilecek zamansız metinlermiş gibi ele almalarıdır. Oysa bu ahlâk metinlerine yakından bakıldığında, söz konusu dönemin sosyal ve siyasi koşullarından kaynaklanan entelektüel tartışmaların bağlamı ortaya çıkmaktadır.” Çiğdem Oğuz, *Osmanlı’da Ahlak Buhranı*, çev. Ertan Akkaş, Ankara: Fol Yayınları, 2023, s. 20-21.

1. Modern Osmanlı Ahlâk Metinlerinin Telif Gerekçeleri

Toplumların varlıklarını sürdürebilmesinin temel şartlarından biri ve belki de en önemlisi kabul edebileceğimiz ahlâk alanında ıslah ve tecdid politikası yürütmenin nazik bir mesele olduğu, bu tarz bir fikrî ameliyenin halk katmanında ve muhafazakâr kalem sahibi insanlar nezdinde ciddi bir muhalefetle karşılaşmasının kuvvetle muhtemel olduğu önceden tahmin edilmesi güç bir durum olmasa gerektir. Geç dönem Osmanlı ahlâk müellifleri muhtemel bu tepkilerin önüne geçebilmek, ahlâk metinlerinin modernleşmesinin akamete uğramasını önlemek, yaptıkları işi makul ve meşru göstermek maksadıyla eserin takdim ya da mukaddime kısımlarında klasik dönem ahlâk metinlerine yönelik birtakım tenkitlerde bulunmuştur. Söz konusu bu eleştirilerin yeni ahlâk metinlerine bir varlık sahası açma teşebbüsü olarak okunması da mümkündür. Osmanlı ahlâk müelliflerinin tenkitlerinde ne derece haklı olduğu, yeni bir şekil ve muhteva içerisinde kaleme aldıkları ahlâk metinleri için ileri sürdükleri gerekçelere ne ölçüde sadık kaldığı, dönemin ahlâk alanında ortaya çıkan felsefî problemlerinin yanında acil ve pragmatik ihtiyaçların bu metinlere ne derece sirayet ettiği geç dönem Osmanlı ahlâk metinlerinin satır aralarının okunmasıyla cevaplanabilecek sorular arasındadır.

1.1. Bir Tenkit Alanı Olarak Klasik Ahlâk Metinleri

Osmanlı modernleşme sürecinde diğer ilmî sahalarda gördüğümüz tenkit ve tasfiye hareketinin bir benzeri ahlâk alanında gerçekleşmiştir. Eski ve klasik olan ahlâk metinlerinin yetersiz ve niteliksiz olduklarını göstererek ahlâk alanında ne derece büyük bir boşluğun yer aldığını göstermek modern ahlâk müelliflerinin yapmış oldukları fikrî ameliyenin ahlâk literatüründe hangi eksikleri tamamlayacağını bir işaretidir. Burada önemli olan yapılan eleştirilerin haklılık payı ve oranıdır. Klasik ahlâk literatürü ve metinleri hakkında yapılan tenkitlerin yanında bu eserlerin yerine geçmesi düşünülen yeni ahlâk metinlerinin ne şekilde ve ne derecede tebcil edildiği, hangi yönleriyle öne çıkarıldığı meselesi de burada önemli bir yerde durmakta ve müelliflerin yeni ahlâk metin teliflerindeki asıl maksadının ne olduğunu bize sunmaktadır. Söz konusu tenkit ve tebciller karşılaştırıldığında meselenin klasik ahlâk metinlerinin ifade tarzıyla sınırlı olmadığı, asıl problemin bu metinlerin yaslandığı düşünce dünyasıyla ilgili hususlar olduğu gerçeğini bize göstermektedir. Osmanlı matbuatında bu meselenin ne şekilde arz-ı endam ettiğini, klasik ahlâk metinlerinin ne şekilde tenkit edildiğini, yeni ahlâk metinlerinin hangi yönleriyle taltif edildiğini görebilmek maksadıyla dönemin ünlü yayıncılarından İbrahim Hilmi Çığıracı'nın aşağıdaki satırlarına birlikte göz atalım.

(...) Biraz da ilm-i ahlâkı tahlil edelim. Kütüphane-i millîmizin en *fakîr* raflarından birisi de ilm-i ahlâktır. *Ahlâka, terbiyeye ait bazı eski püskü kitaplarımız bulunabilir.* Fakat bunlar hemân hayr ile şerri ve bu iki fasl-ı mühimmin şuûbâtına âid mebâhisi *kuru kuruya işlâk eder* [konuları boşu boşuna anlaşılmaz hâle getiren] nazariyelerden başka bir şey değildir. *Onlar insanın nasıl yetişmesi lâzım geldiğini, şu mücadelât-ı müdhişe-i hayatta*

namus-perverâne, fazilet-kârâne yaşamak için nasıl çalışmak icâb ettiğini pek az veya hiç tarif etmez. İnsan pek ahlâklı ve namuslu olabilir. Fakat şerâit-i hâzıra-ı medeniyyeye göre yetişmezse, hayatla boğuşabilecek kadar azîm ve metânete sâhip olmazsa terbiye-i cedideye iltifât eylemezse yine mağlubiyete, zarureten zarurete dâçar olmaması kâbil değildir. Eşhâs hakkında olan bu nazariye aynıyla bir millet hakkında da câridir. Terbiye-i ahlâkiyye ve ictimaiyyesi yerinde olan bir kavmin inkırâzı mümkün olmadığı gibi her ân terakki ve teâlisi de taht-ı zîmândadır. Safvet-i asliye-i ahlâkiyyesini gâib etmiş bir millet ise önünde vâsi' bir uçurumdan başka bir şey göremez.⁴

Çok erken yaşlarında yayım hayatına giren ve bu yolda bir ömür harcayan İbrahim Hilmi Çığıracı'nın (1880-1963) klasik dönem Osmanlı/İslâm ahlâk literatürünün ne derece hacimli olduğunu bilmemesi mümkün gözükmemektedir.⁵ İbrahim Hilmi'nin klasik ahlâk literatürü için yönelttiği tenkitlerin (sayı olarak az/"fakîr", görüntü itibarıyla "eski-püskü", anlatımı "kuru" ve "muğlak") ve yine bu literatür için tesis ettiği hükümlerin ne derece sıhhatli ve hakikatle mutabık olduğu oldukça tartışmalıdır.

Dönemin pratik ve pragmatik ihtiyaçları doğrultusunda hareket eden müellif, yeni dünya düzeninin şartları olarak sadeleştirilebileceğimiz "*şerâit-i hâzıra-ı medeniyye*" doğrultusunda yetişmeyen ve bu dünya düzeninin temel düsturlarından biri olan azîm ve metanet vasıflarından mahrum olan, yeni terbiye usulleriyle (terbiye-i cedide) yetişmeyen insanların hayat karşısında yenilgiye uğrayacağını, fakirlik ve zaruretle karşılaşacağını savunmaktadır. Meselenin sadece ferdî boyutta değil toplumsal boyutta da cereyan edeceğini ifade eden İbrahim Hilmi'nin pasajın sonunda yer alan "Terbiye-i ahlâkiyye ve ictimaiyye ve safvet-i asliye-i ahlâkiyye" tabiriyle klasik anlamda bir ahlâka değil, "şeriat-ı hazıra"ya uygun modern ahlâkı işaret ettiği anlaşılmaktadır. Meselenin özünde klasik Osmanlı/İslâm ahlâk literatürünün eski-püskü ve az olmasından, anlatımın kuru ve boş olmasından ziyade klasik ahlâk kitaplarının muhtevasının yeni dünya düzenine uygun insan yetiştirmediği düşüncesi mevcuttur.

Takdim yazısının devamında İbrahim Hilmi, klasik İslâm ahlâk metinlerinde yer almayan olumlu değerlerin tercümesi yapılan bu eserde yer aldığını, bu değerlerle hareket eden insanların hayatta daima galip olacağını, gelecek hayatlarını güven altına alacaklarını iddia etmektedir. Bu modern bilgiye sahip insanlar sürekli terakki edecek, yaşadıkları saadeti başkalarıyla paylaşabilecek, seven ve sevilen bir insan olacaktır.

Bu başlık altında yer vereceğimiz bir diğer eser modern ahlâk müelliflerinden Yağlıkzâde Ahmed Rifat'ın klasik ahlâk eserlerinden *Ahlâk-ı Alâ'î*'yi muhtasar bir surette kaleme almayı düşündüğü *Bergüzar*'ıdır. Osmanlı ahlâk metinlerinin modernleşme muharrirlerinin hangi hat üzerinden ilerlediğini göstermesi açısından aşağıda yer alan ifadeler dikkat çekicidir.

⁴ Tüccarzâde İbrahim Hilmi'nin takdim yazısı için bkz. Paul Doumer, *Oğullarıma Terbiye-i Ahlâkiyye, Siyasiyye ve İctimaiyye*, çev. Cemal Fâzıl, Dersaadet: Ahmed Şâki Bey Matbaası, 1325, s. 3-4. Paul Doumer, *Livre De Mes Fils*, Saint Germain: Vuibert Nony Éditeurs, 1906. (Çalışmamız boyunca aksi ifade edilmediği taktirde alıntılanan pasajlardaki vurgular tarafımıza aittir.)

⁵ Nurettin Albayrak, "Çığıracı, İbrahim Hilmi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 8, s. 299-300.

Hikmet-i amelîyyeden yani ilm-i ahlâk ve tedbir-i menzil ve siyaset-i medineden bahseden ve mütâlaası dâreyinde bâis-i fevz u necât olan *Ahlâk-ı Alâ'î* nâm kitabın *mezâmin ve ibarâtı* [kavram ve ibareleri] biraz *muğlakça* olduğundan hem sâye-i cihan-pîrâye-i saltanat-ı İslâmiyede mütalaasını arzu eden zevât külfetten kurtulmak ve hem de sermaye-i dîl-i nâ-sâzım dürr-i nâzım için bir ‘Bergüzâr’ olmak niyet-i hâlisasıyla kitab-ı mezbûrun mevâdd-ı mukteziyesini ihtisara ibtidâr ve zîrine akâid ve a‘mâle müteallik bazı mesâil-i nâfia ilavesiyle ikmâlîne ictisâr eyledim.⁶

Ahmed Rifat, *Ahlâk-ı Alâ'î*’nin kavram ve terimlerinin muğlak olmasından dolayı anlaşılmasını neden göstererek telif etmiş olduğu *Bergüzâr*’ın meşruiyetini gerekçelendirmekte ve bu muhtasar eserle okuyucuyu bir zahmetten kurtardığını ifade etmektedir. Müellifin bu beyanatının hakikatle ne derece mutabık olduğuna ise birlikte bakalım.

Bergüzâr’da klasik dönem ahlâk kavramlarına müdahale etmeyen Ahmed Rifat, eseri sadece daha rafine bir dil kullanarak sadeleştirmemiş, eserin genel yapısında tasarruflarda bulunmuştur. *Bergüzâr*’da modern dönem ahlâk anlayışının pratik ve pragmatik hedefleri doğrultusunda klasik ahlâk metinlerinde yer alan nefsin varlığı ve nitelikleri gibi bahislere yer verilmemiştir. Nefs konusu dışında ciddi tasarruflara gidilen kısımlardan bir diğeri de klasik ahlâk kitaplarının devlet yönetiminden bahseden tedbîrî’l-medine bölümüdür. Klasik ahlâk kitaplarının bu bölümünde yer alan toplum şekillerinden-devlet türlerinden bahsedilen “siyaset-i müdün” kısmına ve hükümdarlık yönetimi ve hükümdarların âdâbı (siyaset-i melik ve âdâb-ı mülûk) bahsine, padişahın hizmetini görenlerin ve tebaanın padişahla olan ilişkilerinde karşılıklı olarak nelere dikkat edilmesi gerektiği gibi konulara *Bergüzâr*’da yer verilmemiştir. Eserin neşredildiği (15 Rebûlevvel 1295 / [2 Mayıs 1874]⁷) dönemde Osmanlı topraklarında parlamenter rejim tartışmalarının başladığı hesaba katıldığında söz konusu bu tasarruflar daha anlamlı hale gelmektedir.

Modern Osmanlı ahlâk metinlerinin takdim ve giriş kısımlarında klasik ahlâk metinlerinin açık ve anlaşılır bir dille yazılmaması nedeniyle yüksek düzeyde eğitim görmemiş kimselerin bu eserleri anlamayacağı konusunda yapılan vurgu yeni ahlâk metinlerinin genel halk kitlesi tarafından okunmasını kolaylaştırma gayesine matuf olduğu ifade edilebilir. Böylece ahlâk metinlerinde yer alan modern düşünce ve fikirlerin etki ve nüfuz alanı genişleyecektir. Zikredilen bu nedenler modern ahlâk metinlerinin varlık sahasına intikalinin ana nedenleri olarak okunmaya müsaittir.⁸

⁶ Rifat Efendi, *Bergüzâr*, [Girid]: Girid Vilayet Matbaası, 1291. Bu eserin farklı baskıları için bkz. Ahmed Rifat, *Bergüzâr-ı Ahlâk*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1315. Ahmed Rifat, *Bergüzâr-ı Ahlâk*, Dersaadet: Karabet Matbaası, 1318.

⁷ Hicrî ve Rûmî tarihleri Miladi tarihlere çevirirken Türk Tarih Kurumu Başkanlığının resmî web sitesinde yer alan tarih çevirme kılavuzunu kullandık. Bkz. <https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/> (Erişim Tarihi: 02.08.2024)

⁸ Klasik ahlâkın daha iyi anlaşılması için açık ve sade bir dille metin kaleme aldıklarını ifade eden örnek metinler için bkz. Mehmed Said, *Ahlâk-ı Hamîde*, İstanbul: el-Cevâib Matbaası, 1297, s. 3. Hüseyin

Ahlâk müellifleri taraflarından bu tarz nedenler öne sürülmüş olsa da yeni ahlâk metinlerinin daha derinlikli ve kuşatıcı bir değişim ve dönüşüm yaşadığı; modernitenin taleplerine uygun, çağın sorunlarına cevap verebilen ahlâk metinleri telif etmenin esas gaye olduğu anlaşılmaktadır.⁹

1.2. Acil Pratik İhtiyaçlar: Mekteplere Yönelik Ahlâk Kitapları

Osmanlı modernleşme tarihinin en önemli ana sac ayaklarından birinin eğitim sahası olduğunu ifade etmek hakikate muhalif bir iddia olmasa gerektir. Batı dünyasında seküler eğitim kurumu olarak kabul edilen modern eğitim müesseselerinin Osmanlı Devleti'ndeki karşılığı mektepler olmuştur. Eğitimin her kademesinde faaliyet gösteren mekteplerin (ilk/ibtidâî, orta/rüşdiye, lise/idâdî) seküler olan yönü bu kurumlarda takip edilecek müfredat programlarına din ve ahlâk dersleri eklenerek bir nebze hafifletilmeye çalışılmış ve bu şekilde mekteplere yönelik muhalif halk hareketinin önüne geçilmek istenmiştir. Söz konusu bu derslerde okutulacak metinlerin dili ve üslubu kadar bir diğer önemli olan yönü ihtiva ettiği düşünce ve zihniyettir. Klasik eğitim kurumlarında okutulan ders kitaplarının mekteplerin kuruluş gayesine muvafık olmadığını fark eden Osmanlı Devlet ricali dönemin modern taleplerine ve şartlarına uygun din ve ahlâk alanında eser telif yollarını aramıştır.¹⁰

Ahlâk metinleri özelinde düşünüldüğünde ise toplumun farklı kesimlerine ve sınıflarına eğitim veren mekteplerde ahlâk kitapları da muhatap kitleye göre farklılaşmıştır. Bu meyanda meslek grubu olarak askerlere ya da memurlara; cinsiyet olarak

Hüsni Efendi, *Fihrist-i Ahlâk*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1302, s. 3-4. Ahmed Şem'i, *Hülâsatü'l-Ahlâk*, İstanbul: Asır Matbaası, 1323, s. 3-4.

⁹ 1297 yılında kaleme aldığı ahlâk metninde Mehmed Said ekonomi açısından daha kârlı bir surette ticaret yapabilmek için ne gibi usullere başvurulması hakkında bilgi vermektedir. Bkz. Mehmed Said, *Ahlâk-ı Hamîde*, 1297, s. 64-65. Meselenin bu boyutuna çalışmamızın ilerleyen sayfalarında hususen değinilecektir.

¹⁰ Esad Efendi'nin *Dürr-i Yekta*, (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1243/1828) adlı eseri 1826'da kurulan Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'de tedris edilmek üzere telif edilen ve daha sonradan rüşdiyelerde de okutulan din dersi kitabıdır. Esad Efendi'nin bu esere yazdığı şerh için bkz. *Dürr-i Yekta Şerhi*, (Matbaa-i Amire, 1267/1851). Süleyman Aşir'in *Tuhfetü'l-Etfal* (İstanbul: Süleyman Efendi Matbaası, 1306/1889) adlı din dersi kitabı Bahriye Askerî Rüşdiye'sinde tedris edilmek üzere neşredilmiştir. Mazhar Bey'in *Misbahu'l-Felah Mufasssal İlmihâl*, (Dersaadet: Âlem Matbaası, 1312/1895) adlı din dersi kitabı Askerî Rüşdiye Mektepleri'nin ikinci ve üçüncü senelerinde tedris edilmek üzere neşredilmiştir. Mahmud Mesud'un *Usul-i Akaid-i İslâmiye'den Mebadî-i İlmihâl* (Dersaadet: 38 Numaralı Matbaa, 1320/1903) adlı din dersi eseri çocuklara yönelik yazılmış bir ilmihal kitabıdır. Yazarı anonim olan ve erkek rüşdiye mektepleri için telif edilmiş ilmihal de mevcuttur: *Zükur Rüşdiye Mekâtibine Mahsus Birinci İlmihâl*, (Darülhilafetilaliye, Matbaa-i Amire, 1316/1899). Kız ibtidâî mekteplerinde okutulan ilmihaller de mevcuttur: *Muhtasar İlmihâl*, Dersadet, 1317/1900, [Mehmed Zihni], *Hanumlar İlmihali*, (Dersaadet: Matbaa-i Amire, 1313/1896), [Mehmed Zihni], *Kızlar Hocası Yahud Küçük Hanumlar İlmihali*, (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1312/1895) Bkz. Mahmut Dilbaz, *Dindar Modern İtaatkâr*, s.128-172.

kadınlara, yaşına bağlı olarak ibtidaî, rüşdiye, idadî talebelerine yönelik ahlâk metinleri literatürde müstakil varlık kazanmıştır. Klasik İslam ahlâkının nefis nazariyesi üzerine tesis edilmesinden dolayı modern dönemde karşılaştığımız bu tarz bir çeşitliliğe rastlamak mümkün gözükmemektedir.

Eğitimin farklı kademelerine yönelik hazırlanan ahlâk metinleri incelendiğinde kâhır ekseriyetinin aynı mantık ve gaye istikametinde ilerleyen bir düşünce yapısına sahip olduğu, bununla beraber telif edilen ahlâk metninin muhatap kitlesine göre bazı ahlâkî kavramların daha çok öne çıkarıldığı, üstünde durulduğu anlaşılmaktadır. Örneğin askerlere yönelik ahlâk kitaplarında cesaret, kızlara yönelik ahlâk metinlerinde vakar ve metanet gibi ahlâkî kavramlara öncelik tanınmış, bu ahlâkî kavramların üzerinde hususen durulmuştur.

1.3. Teorik Problemler: Nefs Merkezli Ahlâk Nazariyesinin Vazife Fikrine Dönüşümü

Klasik İslâm ahlâk metinlerinin modernleşme sürecinde yaşadığı değişim ve dönüşüm alanlarından biri de bu metinlerin yaslandıkları teorik cephe olmuştur. Klasik ahlâk metinleri nefis nazariyesi üzerine inşa edilmelerine rağmen modern Osmanlı ahlâk metinleri vazife fikri üzerinden ilerlemektedir. Klasik İslâm ahlâk metinlerinde ahlâkın konusu “nefs-i natıka”dır ve insanın istemli fiilleri nefsin kuvveleri yönüyle ele alınır. Bu durum klasik ahlâk metinlerinin hitap ettiği insan sınıfının niteliğine göre (cinsiyet, meslek, yaş vb.) bir taksime tâbi tutulmasına imkân bırakmamaktadır. Modern Osmanlı ahlâk eserlerinde ise ahlâkın mevzusu “vezâif-i beşeriyye/vezâif-i insaniyye”dir.¹¹ Ahlâk ilminin konusunda yaşanan bu değişim ahlâk eseri yazım esnasında muhatap kitlenin esas alınmasını gerekli kılmakta; farklı metin türlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır.

Ahlâk metinlerinin teorik yönünde yaşanan bu kırılmayı mütekaddimîn ve müteahhirîn şeklinde bir ayrımla tefrik eden Osmanlı ahlâk müelliflerine göre mütekaddimîn filozofları vazifeleri kaynaklarına göre; müteahhirîn filozofları ise vazifeleri aidiyetlerine göre taksim etmiştir. Meselenin Osmanlı ahlâk metinlerinde ne şekilde yer aldığı aşağıda yer alan satırlar üzerinden okunabilir.

Müteahhirîn ve mütekaddimînin taksim-i vezâif hususundaki telakkileri başka başkadır. Maa hâzâ cümlesinin neticesi birdir. *Mütahhirîn vezâifi cihet-i âidiyetine göre taksim ettiler*. İnsanın kendi nefsine, efrâd-ı ailesine ve hey’et-i ictimâiyyeye karşı vezâifi olduğunu nazar-ı itibara alarak vezâif-i insaniyyeyi vezâif-i zâtiye, beytiye ve medeniyye olmak üzere üç kısım itibar ettiler. *Mütekaddimîn ise vezâifi menbâları nokta-i nazardan tahlil ve taksim ettiler*. Nefs-i natıka-i insaniyyede bir ilim bir de amel kuvveti mevcud olduğunu ve kuvve-i ameliyesinin tecelliyâtı ya şehvet ve temâyül, ya gazab ve tenâfür suretinde bulunduğunu derpiş-i nazar-ı teemmül ederek ‘bi’l-cümle a’mâl ve ihtiyarât-ı

¹¹ Rifat, *Fezâil-i Ahlâk*, Dersaadet: Mekteb-i Sanayii Matbaası, 1311, s. 28.

beşeriyenin mebnası olan ilim, şehvet, gazap kuvvetlerini isti'mâlde i'tidale riâyet, ifrât ve tefritten mücânebet etmek insanın esas vazifesidir.' derler ve şu esas üzerine inşâ-yı taksîmât ile fezâil ve mesâviyi, mehâsin ve kabâyihı ayırırlar. Biz bu fasılda itibar-ı müteahhirîne göre aksâm-ı vezâifi icmâl ederek, "teşrih-i fezâil ve mesâvi" bahsinde de taksim-i mütekaddimîni beyan edeceğiz.¹²

Bu pasajdan da anlaşılacağı üzere klasik ahlâk metinlerinde insan fiillerinin kaynağı olarak kabul edilen ilim, şehvet, gazap güçlerinin itidal halinde kullanımı bir vazife olarak telakki edilmiş ve iyi-kötü fiil ayrımı buna göre yapılmıştır. Modern dönem ahlâk metinlerinde ise fiiller aidiyetlerine göre ele alınmış, vazifeler zâtî vazifeler, ailevî vazifeler, medenî vazifeler şeklinde üç grupta toplanmıştır.¹³

2. Modern Osmanlı Ahlâk Metinlerinde Telif Tarzları

Klasik dönem İslâm ahlâk metinleri telif tarzları modern döneme göre çok çeşitlilik arz etmemekle birlikte kendi içerisinde edebî ve dinî (kelâmî, tasavvufî) ve felsefî ahlâk şeklinde bir taksime tabi tutulabilir.¹⁴ Bir ilim dalına ait literatür için yapılacak taksimler meseleyi belli bir bakış açısıyla ele aldığından izafilik illetiyle malul olduğu düşünülebilir. Söz konusu bu eksiklikten tamamen vareste kalınamayacağını kabul etmekle birlikte geç dönem Osmanlı ahlâk düşüncesinde ortaya çıkan yeni telif tarzları aşağıda yer alan başlıklar altında taksim edilebilir.

2.1. Çocuklara Yönelik Ahlâk Metinleri

Klasik ahlâk eserlerinde evlatların ve çocukların terbiyesi başlığı altında çeşitli bahisler yer almasına karşın bu metinlerin çocuklara yönelik müstakil ahlâk metinleri şeklinde yayınlanmamış olması, muhatabın çocuklar değil de çocukları yetiştiren ebeveynler olması klasik dönem Osmanlı ahlâkı ile modern dönem Osmanlı ahlâkını birbirinden ayıran temel vasıflardan birkaçıdır.¹⁵ Modern dönem ahlâk kitaplarının muhatap kitleye göre telif edilmesi çocuklara yönelik ahlâk eserlerinin dilinde ve üslubunda bir kısım değişikliklerin yaşanmasını gerekli kılmıştır.¹⁶ Bu değişiklikleri çocukların ahlâk metnini anlamasından daha ziyade modern ahlâk metinlerinin toplumun

¹² *Zübde-i İlm-i Ahlâk*, [İstanbul]: [Mekteb-i Harbiye-i Şahane Matbaası], ts., s. 134-136. Benzer ifadeler için bkz. Mehmed Kâmil [Miras], *Ahlâk-ı Şer'iyye Dersleri*, [İstanbul]: Hukuk Matbaası, 1330, s. 58.

¹³ Vazife taksiminden hareketle yazılmış dönemin ahlâk metinleri için bkz. Abdurrahman Şeref, *İlm-i Ahlâk*, Dârü'l-Hilafeti'l-Âliyye: Daruttbaâtü'l-Âmire, 1316. Ali Kemal, *İlm-i Ahlâk*, Dersaadet: Sabah Matbaası, 1330. Ahmed Hamdi Aksekili, *Ahlâk Dersleri*. Ankara: Öğüt Matbaası, 1340.

¹⁴ Mustafa Çağrırcı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, İstanbul: DEM Yayınları, 2014.

¹⁵ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâ'î*, haz. Mustafa Koç, İstanbul: Klasik Yayınları, 2015, s. 357-367.

¹⁶ Meselenin bu cihetini hususen vurgulayan bir ahlâk metni için bkz. [Mehmed Sadık Rifat Paşa], *Risale-i Ahlâk*, 1306, s. 31. Seyfettin Özege'nin kataloğuna göre bu eserin birinci baskısı 1263/1847 tarihindedir.

her tabakasından insanın okuyup anlayacağı bir hale getirmek ve böylece ahlâkın etki alanını daha da genişletmek hedefine matuf bir ameliye olarak da okuyabiliriz. Dil ve anlatım biçiminin yanında ilk defa aile sınırlarının haricine çıkan talebelerin yeni sosyal ortamlarda (mektepe) ne şekilde davranması gerektiği, modern dönemin ihtiyaç ve gereklilikleri çerçevesinde çocukların ne tür fiil ve hareketlerde bulunması gerektiği gibi talepler de bu ahlâk eserlerinin muhtevasında yaşanan değişim ve dönüşümün kapısını aralamıştır.

Bu temel hedef ve gayeler çerçevesinde kaleme alınan ahlâk risalelerinde çocukların anlama ve idrak kabiliyetleri göz önünde bulundurularak daha rafine bir dil kullanılmış, ahlâk kavramları içerisinde çocukların pratik yaşamlarında kullanabilecekleri ve modern yaşamın icaplarına uygun olanları seçilmiştir. Çocukların modern yaşamda uymaları gereken kurallar müeyyideleriyle birlikte verilmiş, dinî unsurların yanında toplumsal yaşamda bir arada yaşamayı sağlayan nemmamlık/koğuculuk, iki yüzlülük, gıybet, hased, hilekarlık, bed-zebanlık/ağız bozukluğu, ağız gevşekliği, tahkir, garaz ve kin, hukuk-ı uhuvvet gibi ahlâkî kavramlara daha çok önem verilmiştir. Karşılıklı hakların korunması esas alınmış, vücut sağlığı gibi modern dönemde değer atfedilen konular (hıfz-ı sıhhat-i vücud) unutulmamış; modern ahlâk metinlerinin ana gayelerinden biri olan aktif insan prototipine ulaşmanın en temel kavramlarından biri olan *sa'y u gayrete* işaret eden iş, işte rabita, batâlet gibi kavramların yanında dönemin ana kavramlarından olan *vazifeye* basit düzeyde de olsa yer verilmiştir.¹⁷ Ahlâkî kuralların sadece teorik zeminde kalmaması ve ne şekilde tatbik edileceğini göstermek için hikayelere de yer verilmiş, ittihad, işret, geleceği düşünerek hareket etmek, başkalarının malına taarruz etmenin zararları gibi konulara değinilmiştir.¹⁸

Bu başlık altında değerlendirilebilecek kitap türlerinden bir diğeri ise kıraat kitaplarıdır. Çocukların okumalarını geliştirmelerinin yanında onların ahlâkî gelişimini de hesaba katan bu literatüre ait kitapların muhtevasında bilim/fen, edebiyat, tarih alanına ait bilgiler de yer almakta böylece başlangıç düzeyinde de olsa çocukların bu alanlara ait bilgilerle mücehhez olmaları hedeflenmektedir. Arakel tarafından kaleme alınan kıraat kitabının kapak kısmında yer alan ifadeler, bu literatürün içeriğini şu şekilde özetlemektedir.

Umum-ı etfâl-i vatanın ta'lîm ve terbiyelerine, tehzib-i ahlâk ve tenvir-i efkârlarına cidden hâdim olmak üzere müteaddid kütüb-i ahlâkiyye, fenniye, edebiyye, tarihiyye ve sâirenden bi'l-intihab [seçilerek] çocuklarca bilinmesi elzem olan malumât-ı nâfia-i ibtidâiyeyi hâvi risaledir.¹⁹

¹⁷ [Mehmed Sadık Rifat Paşa], *Risale-i Ahlâk*, Tophane-i Amire Matbaası, 1285. Cevdet Efendi, *Risale-i Ahlâkiyye*, Dersaadet: Mühendis Oğlu Ohannes Matbaası, 1286. Ayrıca bkz. [Mehmet Sadık] Rifat Paşa, *Risale-i Ahlâk*, 1306.

¹⁸ Mehmed Hayri-Mustafa Hayrullah, *Ahlâk Müderrisi*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1308, s. 6-11. Vazife tanımı için bkz. *Ahlâk*, 1315, s. 14.

¹⁹ Arakel, *Arakel, Ta'lim-i Kıraat Tehzib-i Ahlâk ve İslah-ı Nefs İkinci Kısım*, İstanbul, 1307. Ayrıca bkz. Arakel, *Ta'lim-i Kıraat Tenvir-i Efkar ve Tefhim-i İnsaniyet Üçüncü Kısım*, İstanbul: Şirket-i Müret-tibiye Matbaası, 1316. Bu literatür hakkında yapılan bir çalışma için bkz. Benjamin C. Fortna, *Geç*

Tanzimat sonrası yaşanan siyasî parçalanmışlığı ortadan kaldırmak için revaçta olan ittihad kavramına eser adında yer veren ve dönemin önde giden kavramlarından hürriyet, müsavat, uhuvvet-i beşeriyye, vatanperverlik, askerlik sa'y u amel'i ele alan kıraat kitapları²⁰ mevcut olduğu gibi; siyaset, toplumsal hukuk, vatan ve vatan muhabbeti, adalet, vicdan, ahlâkî faziletler, sanayi, ticaret, ziraat gibi dönemin ahlâk metinlerinde sıkça bahsedilen başlıkların konu edinildiği okuma kitaplarından²¹ bahsetmek de mümkündür. Kıraat kitapları da ahlâk metinlerinde olduğu gibi muhataplarının yaş ve cinsiyetlerine, eğitim aldığı seviye ve sınıfa göre farklı şekillerde telif edilmiştir.²²

2.2. Derleme-Telif Ahlâk Kitapları

Geç dönem Osmanlı ahlâk metinleri içerisinde karşımıza çıkan bir diğer yazım türü derleme telif metinlerdir. Klasik İslâm ahlâk metinlerinin Arapça olması, Türkçe kaleme alınan metinlerin ise güncel dilden uzak olan kavramlarla dolu olması bu tarz metinleri telif eden müelliflerin en önemli yazım gerekçeleridir.²³ Klasik ahlâk metinlerinin ana kaynak olarak kullanıldığı bu metinler her ne kadar dilin sadeleştirilmesi, güncellenmesi maksadıyla yeniden telif edilmiş olsa da metinlerin satır araları okunduğunda meselenin bu derece basit olmadığı anlaşılmaktadır. Modern Osmanlı ahlâk müellifleri klasik ahlâk metinlerinin yapısı, ihtiva ettiği düşünce noktasında bir kısım tasarruflarda bulunmuş; klasik ahlâk teorisinin çerçevesini zorlayan/aşan dönemin arayışlarına, taleplerine bu metinlerde yer vermiştir.

Bu konuda temsil gücü yüksek metinlerden biri Mehmed Said'in *Ahlâk-ı Hamîde* adlı eseri olsa gerektir. Gazzâlî'nin *İhyâ'sından*, *Ahlâk-ı Adudiyye*'den ve Taşköprizâde'nin şerhinden istifade ederek bu eseri kaleme aldığını ifade eden müellif, eserinin tedbîrî'l-menzil kısmında malın/eşyanın kazanılması konusunu ele alırken yüksek kâr elde etmenin yöntemlerinden bahsetmiş ve buradan Osmanlı'nın Avrupa'dan neden geri kaldığı konusuna intikal etmiştir. Problemin ne şekilde vazedildiğini ve cevaplandığını yazarın bizzat kendisinden dinleyelim:

Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek, çev. Mehmet Beşikçi, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2013. Fortna'nın bu eserinde okuma kitapları ile ahlâk arasındaki yakın irtibatları görmek için ayrıca bkz. s. 128-133, 177, 219.

²⁰ Müstecâbîzade İsmet, *Rehber-i İttihad*, İzmir: Köylü Matbaası, 1325. II. Meşrutiyet sonrası öne çıkan hürriyet, müsavat, uhuvvet ve adalet kavramlarının ele alındığı kıraat kitabı için bkz. Ali Nazima, *On Temmuz Ma'lumât-ı Medeniyye ve Tatbikât-ı Ahlâkiyye ve Saireye Dair Kıraat Kitabı*, Dersaadet, 1327.

²¹ Hüseyin Hıfzı'nın kaleme aldığı kıraat kitabının kapak ve mukaddime kısmında yer alan ifadeler meselenin bu yönünü ele almamız açısından değerlidir. Bkz. Hüseyin Hıfzı, *Hürriyet Kıraati: Efkâr-ı Âliyye Kemâlât-ı İnsaniyye Fezâil-i Ahlâkiyye Birinci Kısım*, İstanbul, 1327.

²² Kızlara yönelik yazılmış bir kıraat kitabı için bkz. Nazım [İçsel], [*İçsel*], *Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlâkiyye ve İctimaiyye*, İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekası, 1327.

²³ Rifat Efendi, *Bergüzar*, s. 3. Hüseyin Hüsnî Efendi, *Fihrist-i Ahlâk*, s. 3-4. Ahmed Şem'î, *Hülâsâtü'l-Ahlâk*, s. 3-4. Rifat, *Fezâil-i Ahlâk*, s. 3.

Bir de kesb ü kâra revaç vermek için halkın rağbeti gözetilmelidir. Vakit ve zamanın tebeddülüyle âdât dahî tahavvül eder. Ne geçer [revaçta] ise onu yapmalı ne sürülür ise [satılıyorsa] onu satmalıdır. Halk kundura giyer iken kırmızı yemeni elbette sürülmez. Kadınlar fotin [potin] kunduraya rağbet ettikleri halde çedik pabuç elbette satılmaz. Bunun için Avrupalılar vakit vakit umumî sergiler açıp her memleketin mahsulât ve mezru'âtını [zirai ürünlerini] celb ve cem' ediyorlar ve bu vesile ile her belde ahâlisinin rağbetine muttali' olup bir belde ne geçerse Avrupa onun daha a'lâsını yapıp gönderiyorlar ve ucuz olmak birinci derecede rağbeti celb eden esbâbtan olduğundan ucuz çıkarıp ucuz satmaya gece gündüz uğraşıyorlar. Ama 'Avrupalıların âlât ve edevâtı mükemmel. Her şey için fabrikalar[ı] var. Onun için yevmen-fe-yevmen terakki ediyorlar. Bizde öyle vasıtalar bulunmadığından geri kalıyoruz.' denilirse bizim âlât ve edavâtımız da mükemmel olsa yine iş göremeyiz. Çünkü bizde esas kavî değil. Öyle âlât ve edevâtı gerek bulup yapmak ve gerek kullanmak okumakla olur. Biz ise hâlâ okumanın her şeye esas olduğunu anlayamadık. Okumak yalnız tarik-i ilmiyye ve kalemiyye erbâbına lâzımdır zannediyoruz ve çocuklarımızı okutmak için koca İstanbul'da tarafımızdan mükemmel bir mektepçik yaptırılmayıp devlet yaptırsın ve çocuklarımıza giyeceklerini ve yiyeceklerini verdikten sonra aylık da versin diye bekliyoruz. İşte biz bu hâlde kalır da şu esasa hizmet ederek zihnimizi cilalandırmas isek sanayi'de ilerlemek ihtimalimiz yoktur. Bu gidişle birkaç seneye de elimizde bulunan ufak tefek sanayi'nin dahi kâffesi ecnebiye geçip bize yalnız dellâllığı kalacaktır. Ama 'Bu ölümlü dünyada o kadar yorgunluk neye lazım; oluruyla/ [olduğu kadarıyla] kanaat etmelidir' denilirse ihtiyar-ı zillet ve sefâlet kanaat mıdır? Alışta verişte her güne [türlü] hile ve hud'aya sülük edildiği halde çalışmak cihetine gelince kanaat sureti göstermek kabul olunacak ve hak kazandıracak hareket değildir.²⁴

Ticarette yüksek düzeyde kâr, bir malın ucuza mal edilmesi, ticarî ürünlerin arz ve talep dengesinin göz önünde bulundurulması gibi daha çok iktisat alanına ait metinlerde görülebilecek konu ve meselelere müellifin ahlâk risalesinde yer vermesi; peşi sıra Müslümanların ekonomi konusunda neden Avrupa'nın gerisinde kaldığı konusuna intikal etmesi dikkat çekici bir husustur. Müellifin söz konusu bu geri kalmanın nedenleri arasına eğitimi de eklemesi, mektep açma vazifesinin sadece devletin sorumluluğunda olmadığına dair yaptığı vurgu II. Meşrutiyet sonrası kendisini oldukça belirgin kılan "müteşebbis insan"ı meydana getirme fikrinin bir ön habercisi olarak okunmaya müsaittir. Bu tarz hareket edilmediği takdirde yaşanılacak olumsuzlukları ifade eden cümleler ise bu dönemde oldukça revaçta olan kurtuluş ideolojisiyle açıklanabilir.²⁵ Pasajın sonunda yer alan kanaat kavramının karşısına müellifin sa'y u amel kavramını yerleştirmesi

²⁴ Mehmed Said, *Ahlâk-ı Hamîde*, 1297, s. 64-65. Bu eserin farklı baskıları da mevcuttur. Bkz. Mehmed Said, *Ahlâk-ı Hamîde*, Darülhilafeti'l-âliye: Matbaa-i Amire, 1317. Mehmed Said, *Ahlâk-ı Hamîde*, İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1324; Mehmed Said, *Ahlâk-ı Hamîde*, İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1318. Eserin farklı baskılarında göremediğimiz bu satırlar yerine müellif şu şekilde bir açıklamada bulunmaktadır: "Binâenaleyh revacı ziyade olan ma'mulâtın ehven ve âsân suretle ve az zamanda az amel ve amele ile husulünü teshîl ve te'min edegeldiği mücerreb olan âlât ve edavâta müracaatla ve mümkün olduğu halde fabrikalar küşâdı ve makineler isti'mali tarihiyle yeniden yeniye sürümlü i'malât istihsali vesâiline [vesilelerine] tevessül eylemek elzemdir." Bkz. Mehmed Said, *Ahlâk-ı Hamîde*, 1317, s. 88-89. Mehmed Said, *Ahlâk-ı Hamîde*, 1318, s. 86-87. Mehmed Said, *Ahlâk-ı Hamîde*, 1324, s. 86-87.

²⁵ Kara, "İslâm Modernizmi ve Akif'e Dair Birkaç Not", s. 199-200.

dönemin aktivist insanına işaret ederken, kanaatin yanlış anlaşılması halinde zillet ve sefaletle karşılaşmanın mukadder oluşuna dair hükümler ise dönemin düşünce yapısına rengini ve şeklini veren korku ve kaygıların hesaba katılmasıyla anlaşılabilir. Zikredilen bu problemlerin ve bu problemlere yönelik çözüm şekillerinin Gazzâlî'nin *İhyâ'*sında ya da Adudüddin el-Îcî'nin ahlâk metninde yer almayacağı herkesin malumudur.

2.3. Tercüme Kitaplar

Son dönem Osmanlı ahlâk literatüründe yer alan tercüme kitapları a) Klasik İslâm ahlâk metinlerinden yapılan, bir kısmı şerh²⁶ bir kısmı hikemiyat literatürü²⁷ ve İslâm büyüklerinin sözlerini içeren²⁸ tercüme; b) Batı dünyasından yapılan tercüme, şeklinde tasnif edebiliriz. Bu tercüme metinler incelendiğinde mütercimlerin salt bir literal metin tercümesinden ziyade dönemin modern arayışlarını ve taleplerini göz önünde bulundukları ve bu hususta oldukça seçici davrandıkları görülmektedir. Meselenin bu yönünü bize göstermesi açısından Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebi'r-Rebî' (v. 640/1224) tarafından telif edilen *Sülûkü'l-Mâlik fî Tedbîri'l-Memâlik* adlı ahlâk metninin farklı dönemlerde yapılmış tercümelerine bakılabilir.²⁹ Bu çevirilerden biri olan *Mikyasü'l-Ahlâk*'ta mütercim Mustafa Zihni dönemin talep ve ihtiyaçlarını nazar-ı itibara alarak orijinal eserin siyaset ve idare ile ilgili olan dördüncü faslına tercüme etmemiş ve bu tarz bir tasarrufunun nedenini ilgili bahiste yer alan ahlâkî görevlerin "ulûm-ı siyasiyye" ismiyle ayrı bir ilim dalında ele alınmasını göstermiştir. Ayrıca İslâm siyaset ahlâkının (ahlâk-ı siyasiyye-i İslâmiyye) "Allah ve Resulüne ve ulu'l-emre itaat edin" ayetinin ve bu konudaki hadis-i şeriflerin hükümlerini tatbik etmekten ibaret olmasını bir diğer neden olarak ifade etmiştir.³⁰ Mütercim Mustafa Zihni'nin bu ahlâk eserini başka dillerden değil de hususen Arapça yazılmış metinlerden seçme nedenlerinin başında Tanzimat döneminde Batı dillerinden yapılan tercümelerin meydana getirdiği tedirginlik olduğu anlaşılmaktadır.³¹

²⁶ el-Îcî'nin (v.756/1355) *Ahlâk-ı Adudiyye* adlı eserinin tercümesi için bkz. Adudüddin el-Îcî, *Melzeme-tü'l-Ahlâk*, çev. Hacı [Mehmed] Emin Efendi [İstanbul], [İstanbul]: Matbaa-i Âmire, 1281. Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin *Mekârimü'l-Ahlâk* adlı risalesinin tercümesi için bkz. Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Mehâsin-i Ahlâk*, çev. Ahmed Muhtar, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1314. Ömer Âdil, "İlm-i Ahlâk", *İhyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*, Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1313.

²⁷ İbrahim Rifat, *Esâsü'l-Ahlâk*, İstanbul: Âlem Matbaası, 1310.

²⁸ Ahmed Raşid, *Düstûr-ı Ahlâkî Müntehabât-ı Eş'âr-ı Ali Tercümesi*, Metin Matbaası, 1327.

²⁹ Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebi'r-Rebî', *Nusretü'l-Hamîd alâ Siyâseti'l-Abîd*, çev. Müşîr Nusret Paşa, İstanbul: Darü't-taba'ati'l-Âmire, 1296. Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebi'r-Rebî', *Mikyasü'l-Ahlâk*, çev. Babanzâde Mustafa Zihni, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekası, 1315. Her iki eserin birlikte hazırlanmış çevrimyazısı için bkz. Müşîr Nusret Paşa-Babanzâde Mustafa Zihni Paşa, *Nusretü'l-Hamîd-Mikyasü'l-Ahlâk Sülûkü'l-Mâlik Tercümeleri*, haz. Ali Adem Yörük, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020.

³⁰ Müşîr Nusret Paşa-Babanzâde Mustafa Zihni Paşa, *Nusretü'l-Hamîd-Mikyasü'l-Ahlâk Sülûkü'l-Mâlik Tercümeleri*, s. 16-17, 32, 187. Mütercim tarafından yapılan diğer tasarruflar için bkz. s. 28-34.

³¹ Mustafa Zihni Paşa, *Mikyasü'l-Ahlâk*'ın mukaddime kısmında Osmanlı'da II. Abdülhamit döneminde çoğalan eğitim kurumları vesilesiyle ahlâk eğitimine olan ihtiyacın arttığını, diğer maarif alanlarında

Modernleşme teşebbüsleri esnasında ahlâk alanında yapılan tercümelerin diğer bir kısmı ise Batı dillerinden yapılan tercümelerdir. Bu tercümeler içinde öne çıkan Batılı düşünürler şu şekildedir: Herbert Spencer, Paul Doumer, Jules Payot, Maurice Block, Alexis Bertrand, Abel Rey, Dr. Paul God, A. Gleyse, A. Hesse, La Fontain. Zikredilen bu müelliflerin tercüme edilen ahlâk metinlerinin içeriğine bakıldığında Osmanlı mütercimleri tarafından başlatılan bu tercüme hareketinin belirli bir gayesinin olduğu anlaşılmaktadır. Ahlâk alanında “evrensel” olanı bulmak için tabii ve zorunlu olan kanunların/kaidelerin arandığı, insan iradesi merkezinde bir ahlâkın inşa edilmeye çalışıldığı, toplumun ve toplumla irtibatlı olarak sosyolojinin merkeze alındığı bir dönemde tercümelerin aynı fikir ve düşünceyle meşbu; dönemin modern fikrî yönelişleri ile aynı istikamette akan metinler olması bir tesadüf eseri olmasa gerektir.³²

2.4. Kadınlara Yönelik Ahlâk Kitapları

Modernleşmenin bir neticesi olarak toplumsal alandaki rolleri gün geçtikçe belirginleşen kadınların modern hayat karşısında nasıl bir tavır takınacağı dönemin en netameli meselelerinden biridir. Klasik ahlâk metinlerinde kız çocuklarının yetiştirilmesi özelinde kadınların evlilik yaşı, okula gidip gitmeyeceği, ev haricinde çalışması gibi meselelerde kullanılan dil modern dönemde tasavvur edilen kadınla kıyaslandığında oldukça menfi hususiyetlere sahiptir. Bundan dolayı olsa gerek kadının sosyal ve beşerî münasebeti, aile içindeki pozisyonu, görev ve vazifeleri, giyimi ve kuşama, alacağı eğitimin seviyesi gibi problemler dönemin modern ahlâk metinlerinde çözüm aranan meseleler arasında yer almaktadır. Modernleşme hareketiyle birlikte ortaya çıkan feminizm, kadın erkek eşitliği gibi fikrî akımlar kadın konusunun basın yayın hayatında hararetle tartışılmasını sağlayan tahrik edici etkenlerdir.

Kadınlara yönelik yazılmış ahlâk metinlerinde farklı anlatım biçimleri kullanılmıştır. Bu literatür içinde hoca ile hanım talebelerin karşılıklı konuşması üzerinden telif edilen metinlerin yanında bir hocanın kız talebelerine verdiği nasihatler, bir annenin seyahate çıkan kızına yazdığı mektuplar üzerinden hazırlanmış ahlâk risaleleri de mevcuttur.³³

olduğu gibi ahlâk alanında da Batı’dan tercümelerin yapıldığını, ahlâkın din ile olan yakın münasebeti dolayısıyla Batı’dan tercüme edilen ahlâk eserlerinin istisnasız ve bütünüyle kabul etmenin mümkün olmadığını bu nedenle Arapça ahlâk eserlerini tercüme etmenin daha doğru olacağı kanaatini taşımaktadır. Müşîr Nusret Paşa-Babanzâde Mustafa Zihni Paşa, *Nusretü’l-Hamîd-Mikyasü’l-Ahlâk Sülükü’l-Mâlik Tercümeleri*, s. 32, 185-186.

³² Tabiat kanunları ile ahlâk yasaları arasındaki irtibat noktalarını merkeze alan tercüme bir metin için bkz. *Mebâdi-i Hikmet-i Ahlâk*, çev. İbnü’r-Reşâd Ali Ferruh, İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303. Toplum merkezli ve ahlâkta iradeyi merkeze alan muhtasar bir tercüme metni için bkz. Emile Boirac, *Mebâdi-i Felsefeden İlm-i Ahlâk*, çev. [Ömer] Ferid [Kam], Ankara: Vilayet Matbaası, 1923. Bu eser Emile Boirac’ın *Cours Elementaire de Philosophie* (Felsefenin İlkeleri) adlı eserinin “moral” kısmının kısmi ilaveler ve dipnotlarla zenginleştirilerek Türkçeye tercüme edilmiş halidir. Emile Boirac, *Cours Elementaire de Philosophie*, Paris, 1894, s. 297-385.

³³ Nazım [İçsel], *İslâm Hanımlarına Mahsus Fennî ve Ahlâkî Mektuplar*, Konstantiniyye: Kütüphane-i İslâm ve Askerî-İbrahim Hilmi, 1316, s. 3; Hüseyin Remzi Bey, *Hoca Hanım: Hanım Kızlara Dürûs-ı*

Söz konusu bu metinlerde yer alan başlıklar diğer ahlâk metinleriyle benzerlik arz ediyor olsa da müellifler ahlâkî kavramların kadınlara bakan ciheti üzerinde yoğunlaşmıştır. Meselenin daha iyi anlaşılması için Hüseyin Remzi'nin metanet kavramı için yazdıklarına birlikte bakalım.

Hâsıl-ı kelim kızlarım, bize göre metanet efrâd-ı askeriyenin şecaati değildir. Belki hane-mizde ailemize lââyık surette bulunmak ve vicdanımızı dinleyerek harekât-ı müstakîmede bulunmak, ırz ve vakarımızı hiç ayak altına almamaktır.³⁴

Bu literatür türü genel hatlarıyla değerlendirildiğinde dönemin ana teamüllerinin etkisini hissetmek mümkündür. Müelliflerin ahlâk metinlerinde sade, açık, yalın ve duru bir anlatıma özen gösterdikleri; ahlâk bilgisinin yanında modern bilgilere yer verdikleri görülmektedir. Bu durum hem ahlâk hem de fen bilimleri gibi modern bilgilere sahip, jimnastik yapan, vücut sağlığını koruyan bir insan modeli oluşturulmaya çalışıldığı izlenimi yaratmaktadır.³⁵ Modern ahlâk metinlerinde ameli ahlâk kısmında yer alan insanın kendi bedenine karşı vazifeleri bahsi bu metinlerde dini vecibeler üzerinden işlenmiştir. Yaratılış itibarıyla nazik olan kadınların vücutlarının neşvüneması için abdest alması, farz ve vacip olan namazları kılması tavsiye edilmiştir. Namaz ve abdest gibi dinî sorumluluklar hijyen ve spor kategorisinde yer almış ve kadınlar dönemin ahlâkî bir gerekliliği olarak kabul edilen jimnastiğe meşru bir yolla dahil edilmiştir.³⁶

Geç dönem Osmanlı ahlâk metinlerinde kadın sadece bir yönüyle değerlendirilmemektedir. En başta bir insan olmasının yanında kadın, ailenin ferdidir, mektepte talebedir, devlete bakan yönüyle bir vatandaş, asker ocağına asker yetiştiren bir annedir. Yeni nesillerin ilk eğitimlerini aldığı bir öğretmendir. Kadının omuzlarına yüklenen bu sorumluluklar ahlâk açısından incelenmesini elzem kılmaktadır. Kadınların üzerine düşen bu vazifeleri hakkıyla ifası ise gençlik döneminde alacağı “hüsn-i terbiye” ile irtibatlıdır.³⁷

Ahlâk, İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1315, s. 25, 33, 40, 59. İnâs mektebinde tedris edilmek maksadıyla neşredilen eseler de mevcuttur. Bkz. A. Rıza, *Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk Birinci Kısım* [İstanbul]: Karabet, 1316. A. Rıza, *Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk İkinci Kısım*, İstanbul: Karabet, 1316.

³⁴ Metanet konusu için bkz. Hüseyin Remzi Bey, *Hoca Hanım: Hanım Kızlara Dürûs-ı Ahlâk*, s. 103-105. Hüseyin Remzi tevazu kavramını genel hatları ile açıkladıktan sonra şu satırlara yer vermektedir: “Hele hanım kızlara tevâzu ve mahviyet pek yakışır. Kızların hicâb ve hürmet ve hayaları bu faziletendir.” Bkz. Hüseyin Remzi Bey, *Hoca Hanım: Hanım Kızlara Dürûs-ı Ahlâk*, s. 82. Vakâr (Haysiyet-i Zâtiyye) kavramının genel anlamı ve kadınlara bakan yönü için bkz. Hüseyin Remzi Bey, *Hoca Hanım: Hanım Kızlara Dürûs-ı Ahlâk*, s. 77-78.

³⁵ [İçsel], *İslâm Hanımlarına Mahsus Fennî ve Ahlâkî Mektuplar*, s. 29-76.

³⁶ [İçsel], *İslâm Hanımlarına Mahsus Fennî ve Ahlâkî Mektuplar*, s. 86. A. Rıza, *Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk Birinci Kısım*, s. 24. Benzer bilgileri genel ahlâk kitaplarında da görebilmek mümkündür. Bkz. Ali Rıza, *İlm-i Ahlâk*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1318, s. 104.

³⁷ Hüseyin Remzi Bey, *Hoca Hanım: Hanım Kızlara Dürûs-ı Ahlâk*, s. 41.

2.5. Mesleklere Yönelik Ahlâk Kitapları

Geç dönem Osmanlı ahlâk literatürü içerisinde karşımıza çıkan telif türlerinden bir diğeri de mesleklere yönelik ahlâk kitaplarıdır. Klasik ahlâk literatüründe meslek ahlâkına yönelik bahisler bulunmakla birlikte bu konu modern dönem Osmanlı ahlâkında olduğu gibi üst sıralarda yer almamaktadır. Modernleşme döneminin kendine özel şartları muvacehesinde öne çıkan meslek grupları askerler ve memurlardır. Bu mesleklere yönelik ahlâk metinleri telif eden müelliflerin bir yandan modernleşme süreci içerisinde ilgili meslek mensuplarının dönemin gerektirdiği yeni şartlara muvafık hareket etmelerini sağlamak diğer taraftan ise bu alanlarda mevcut olan problemlere çözüm bulmak amacıyla olduğu anlaşılmaktadır. Böylece o meslekten beklenen gayenin en üst derecede gerçekleşeceği beklenmektedir. Bu amaca uygun bir biçimde ilgili mesleğe uygun fazilet ve reziletler merkezinde ahlâk eserleri telif edilmiş, ahlâkî kavramlar dönemin sorunlarına çözüm olacak şekilde yorumlanmıştır. Söz konusu her iki meslek grubunun dönemin şartları çerçevesinde bazı hususi durumlarından bahsetmek meselenin anlaşılması açısından yerinde olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin siyasî, iktisadî, idarî sahada karşılaştığı sorunların temelinde askerî alanda yaşadığı problemlerin olduğunu kabul etmek mümkündür. Yenilgilerle neticelenen savaşların beraberinde toprak kayıplarına, siyasî ve ekonomik buhranlara, halkın devlete karşı mevcut güveninin sarsılmasına, devlet organları arasındaki intizamın bozulmasına ve irtibatın gevşemesine-çözülmesine-kopmasına yol açtığı tarihi bir hadisedir. Mevcut bu kaotik ortam asker meslek grubunun ehemmiyetini arttırmış; fiil ve hareketlerinin, fikir ve düşüncelerinin dönemin talepleri çerçevesinde düzenlenebilmesi için askerlere birtakım eserlerin okutulması planlanmıştır.

Askerlik ocağı kavramına yeni bir anlam ve amaç yüklediği bu dönemde askerlik ocağı sadece vatan sathını muhafaza eden bir devlet organı olarak kabul edilmemiş bunun yanında ailede verilen terbiyenin daha da olgunlaştırıldığı; askerlerin askerî bilgiler yanında dinî, ahlâkî ve insanî vazifeleri tahsil ettiği bir meslek edinme yeri olarak düşünülmüş ve bu hususta merkezî idare de iradesini beyan etmiştir.³⁸ Askerlik ocağındaki askerlerin padişahın komuta kademesine kadar tüm yöneticilerine muhabbetini ve itaatini çoğaltacak ve askerî malumatı ile birlikte dinî akâide dair bilgilerini arttıracak eserler okuyarak *vazife-perver, bilgili, nefsine itimadı tam* askerler olması amaçlanmış ve bu gayenin tatbik edilmesi için “Ma'lumât-ı İbtidâiyye-i Askeriyye Kütüphanesi” adı altında bir külliyyatın meydana getirilmesi kararlaştırılmıştır.

Külliyyatta yer alacak eserlerin dinî ve ahlâkî yaşantımıza ve askerlerin fikrî seviyesine uygun bir biçimde olması, sade, açık ve anlaşılır bir dille yazılması müelliflerden talep edilmiştir.³⁹ Bu kitaplarda yer alan alt başlıklardan bir kısmı İslâm ahlâk

³⁸ Mehmed Fâik, *Askerin Ahlâk ve Evsâfi*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1324, s. 6-7.

³⁹ İbrahim Hilmi tarafından verilen bu bilgiler için bkz. Mehmed Fâik, *Askerin Ahlâk ve Evsâfi*, s. 3-4. Bu külliyyatta yer alacak eserlerin isimleri üzerinden bir okuma askerlere yönelik meydana getirilmesi

düşüncesine ait kavramlar olmakla beraber telif edilen ahlâk metinlerinde meselenin askerlik mesleğine bakan yönü esas alınmıştır. Örneğin rıfk ve mülayemet, savaş sonrası esir düşen insanlara, askerlikte rütbece düşük olanlara gösterilmesi gereken bir haslet olarak tanımlanmıştır.⁴⁰ Hamiyyet ise “Din ve devlet, padişah ve memleket gibi mukaddes ve muazzez şeylerin menâfi’ini, şan ve hukukunu muhafaza yolunda her İslâm ve Osmanlının kalbinde yer etmiş olan gayret ve fedakârlık hissi” şeklinde yorumlanmıştır.⁴¹ İslâm ahlâk felsefesinin dört temel faziletlerden biri olan şecaat ise oldukça genişlemiş ve şecaat sahibi bir askerin neredeyse tüm ahlâkî faziletleri taşıdığına hükmedilmiştir. Bu bağlamda şecâ bir askerin Cenabı Hakk’a karşı muttaki, O’na ve Resulüne ve padişahına itaatkâr, diğer insanlara hürmet duyan, vefalı, şükür sahibi, mesleğine ve şahsına leke getirtmeyen, vazifelerini (nöbet tutma, silahına sahip çıkma vd.) hakkıyla eda eden, bedenî ve ruhî zorluklar karşısında sabırlı ve azimli, çalışkan, memleketine ve ailesine karşı hayırlı bir insan olduğu ifade edilmiştir.⁴² Bu tarz metinlerde ahlâkî kavramların sadece askere bakan yönü vurgulanmamış, askerin mükellef olduğu vazifelere de dinî ve ahlâkî anlamlar yüklenmiştir.⁴³ Böylece askerliğe olan rağbet arttırılmak istenmiş, dönemin askerlik sahasına ait problemleri ahlâk alanının verdiği imkân ve kabiliyetler çerçevesinde çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Bu başlık altında değerlendirilecek bir diğer ahlâk metin türü memurlara yönelik yazılan ahlâk eserleridir. Osmanlı Devleti’nin bürokrasi kanadını oluşturan memurların önemini 15. ve 16. asırda başlayan bürokratik iş ve işlemlerin artışı ile görebilmek mümkündür. Geleneksel eğitim sisteminde memur yetiştirme sürecinin uzun zaman alması; bu sistemin modern devlete uygun nitelikli memur yetiştirememesi daha önceden kendi kendine yeterli olan geleneksel sistemin verimsiz bir hale gelmesine neden olmuştur.⁴⁴

Devlet memurlarının devletin halka bakan vitrini olması hasebiyle modernleşme sürecinde memurların halka karşı gösterdiği tavır önemli bir hale getirmiştir. Merkezî idare tarafından vaz edilen kanunların tatbiki büyük ölçüde memurlar tarafından sağlandığından memurların halk ile olan ilişkileri modernleşme teşebbüslerinin sürekliliği açısından önemli bir yerde durmaktadır. Ayrıca modernleşme ile birlikte buldukları mevkiinin daha çok ehemmiyet kazanmasından dolayı kendisine açılan bu alanı kendi şahsî menfaatlerine yönelik kullanmaya çalışan memurların varlığından da bahsetmek

düşünülen literatürün muhtevası hakkında bilgi vermektedir: 1. *Elif-Bâ-yı Askerî*, 2. *Kıraat-ı Askerî*, 3. *Müslüman Asker*, 4. *Muharebeye Dair Nefer Ne Bilmelidir?*, 5. *Neferin Ahlâk ve Evsâfi*, 6. *Neferin Hıfz-ı Sihhası*, 7. *Hisâb-ı Askerî*, 8. *Meşhur Osmanlı Muharebeleri*, 9. *Piyade Neferi*, 10. *Süvari Neferi*, 11. *Topçu Neferi*, 12. *Neferâta Mahsus Osmanlı Tarihi*, 13. *Neferâta Mahsus Osmanlı Coğrafyası*, 14. *Kitâbet-i Askeriye Dersleri*.

⁴⁰ Mehmed Fâik, *Askerin Ahlâk ve Evsâfi*, s. 70-71.

⁴¹ Mehmed Fâik, *Askerin Ahlâk ve Evsâfi*, s. 67.

⁴² Mehmed Fâik, *Askerin Ahlâk ve Evsâfi*, s. 50-58.

⁴³ Mehmed Fâik, *Askerin Ahlâk ve Evsâfi*, s. 76-78.

⁴⁴ Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 20.

mümkündür.⁴⁵ Bu durum geç dönem Osmanlı ahlâk literatürü içinde memurlara yönelik ahlâk kitaplarının telif edilmesinin zeminini hazırlamış; dönemin talepleri çerçevesinde memurların ahlâkî bir karakter kazanmaları istenmiştir.

Dönemin ahlâk metinlerinde memurların vazifelerinin ne şekilde tanımlandığı Rifat Efendi'nin telif ettiği *Fezâil-i Ahlâk* risalesi üzerinden okuyabilmek mümkündür.

Vazife-i Memuriyye: Hükümet-i seniyye tarafından uhdesine tevdi' olunan vezâfi şerî'at-ı mutahhareye ve kavanîn-i devlet-i ebed-müddet-i Osmaniyye tevfi' etmek ve veliyyu'l-emr olan zât-ı hazret-i hilafet-penâhînin emr u ferman u hümayununa imtisâl ve muktezâ-yı münîfi üzre hareket ve icrâ-yı sadakat eylemektir.⁴⁶

Memurların hükümet tarafından verilen vazifeleri şeriatın ve devletin kanunlarına uygun bir şekilde ifası, padişahın emir ve fermanlarına itaatı, bu ferman ve emirlerin iktiza ettiği şekilde hareketi ve bunlara sadakati memurların vazifelerindedir. Rifat Efendi'nin başka bir eserinde halkın emirlerine itaat etmesi gereken sınıf içerisinde yer alan ulu'l-emr kısmı içinde hususen memurlara da yer vermesi memurların ahlâk metinlerinde ne derece önem kazandığını gösteren bir işarettir.⁴⁷ Klasik ahlâk kitaplarında padişahın maiyetinde yer alması yönüyle değerlendirilen, bu yönüyle sadece padişaha karşı sorumlulukları cihetiyle ele alınan saray bürokrasi sınıfının modern ahlâk kitaplarında halka, kanuna bakan sorumlulukları da hesaba katılmıştır.

2.6. Ahlâk Sözlükleri

Modern Osmanlı ahlâk literatüründe yer alan bir diğer ahlâk metni telif türü sözlüklerdir. Çalışmalarımız esnasında bu alanda karşımıza çıkan tek örnek çalışma Yağlıkçızâde Ahmet Rifat'ın *Tasvîr-i Ahlâk* adlı eseridir. Yazar eserinde ele aldığı kavramları alfabetik sıraya uygun bir şekilde sıralamış, tasavvuf, edebiyat, felsefenin imkân ve kabiliyetlerini mümkün merteye kullanmış ve verdiği örneklerle eserini zenginleştirmiştir.⁴⁸ Dönemin ahlâk metinlerinde öne çıkan ahlâk kavramlarından vicdan, vazife gibi modern ahlâk kavramlarına eserinde yer veren müellif, ahlâkî kavramlara yapmış olduğu tanımlarda insan iradesini merkeze almış, azim ve sebat gibi kavram tanımlarında dünyevî boyuta daha çok ağırlık vermiştir. Riyazet ve tevekkül gibi kavramları açıkladığı sırada ise dönemin tartışmalarından vareste kalmamıştır.

⁴⁵ Bu konuda yapılan hukukî düzenlemeler için bkz. Erdoğan Keleş, "Tanzimat Dönemi'nde Rüşvetin Önlenmesi İçin Yapılan Düzenlemeler (1839-1858)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 38, 2005, s. 259-280.

⁴⁶ Rifat, *Fezâil-i Ahlâk*, s. 142. Memurlara yönelik ahlâk literatürü içinde değerlendirilecek bir diğer eser için bkz. [Sadık Rifat Paşa], *Zeyl-i Risale-i Ahlâk*, [Dârü'l-Hilafeti'l-Âliyye]: Daruttibaâtü'l-Âmire, 1273. Bundan önce kaleme aldığı *Risale-i Ahlâk* metnine bir zeyl yazan ve böylece ilerleyen yıllarda memurluk mesleğini icra edecek çocukların nelere dikkat etmesi gerektiği üzerinde duran bu eserin telif gerekçesi için bkz. [Sadık Rifat Paşa], *Zeyl-i Risale-i Ahlâk*, s. 2-3.

⁴⁷ Rifat, *Ahlâk-ı Nazarî ve Terâcim-i Ahvâl-i Hükmâ*, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1312, s. 65.

⁴⁸ Ahmed Rifat, *Tasvir-i Ahlâk*, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1305.

Riyazet bahsinde riyazetin ruhbanlıkla karıştırılmaması gerektiğini ifade eden müellif tevekkül bahsinde ise tedbir, sa'y u amel/gayret kavramları çerçevesinde meseleyi el almıştır.⁴⁹ Müellif fakr⁵⁰, sa'y u amel⁵¹, tembellik⁵² gibi kavramları da neredeyse sadece dünyevî yönüyle ele almış ve okuyucuyu bu kavramlar üzerinden ticaret ve sanata teşvik etmiştir. Ahmet Rifat'ın tembellik kavramını açıklarken meselenin neredeyse sadece dünyevî yönünü merkeze almasına karşın aynı bahsin klasik ahlâk metinlerinden biri olan *Ahlâk-ı Alâ'î*'de neredeyse tamamen uhrevî yönü ile aldığı düşünüldüğünde müellifin ne derece dönemin modern temayülleri çerçevesinde kavramları yorumladığı daha iyi anlaşılacaktır.

2.7. Malumât-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye Kitapları

Geç dönem Osmanlı ahlâk literatüründe yer alan bu kitaplar, II. Meşrutiyet sonrası ders müfredatında yer bulan “malumât-ı medeniyye ve ahlâkiyye” dersleri için hazırlanmıştır. Dönemin ahlâk metinlerinde yer alan medenî/vatanî vazifeler kısmının daha tafsilatlı hale getirilmesiyle oluşmuş bu metinlerin, ahlâk ilminin bir kesiti olarak kabul edilmesi mümkündür. M. Cevdet'in bu literatür hakkında dile getirdiği düşünceler konu hakkındaki değerlendirmelerimizi destekler niteliktedir.

Esasen ahlâk dersleriyle malumât-ı medeniyye derslerinin birbirinden farkı cüz'îdir: Malumât-ı medeniyye, devletin bizden istemekte haklı olduğu vazifelerle bizim ondan istemeye hakkımız olan vazifeleri göstermektedir.⁵³

Dönemin önde gelen eğitimcilerinden Satı Bey'e göre ise bu derste ahlâk dersleri konusuna dahil olan medeni vazifeler kısmı daha ayrıntılı bir şekilde incelenmiş ve buna ilaveten medeni hukuk kısmı da eklenmiştir.⁵⁴

Bu literatür içinde yer alan kitaplarda modernleşme hareketleri neticesinde varlık kazanan ya da işleyişi, görev ve sorumlulukları modernleşme sürecinde değişen devlet organlarının vazifelerinin neler olduğu, modernleşme sürecinde tedavüle giren ya da ismen önceden varlığı mevcut olduğu halde modern dönemde farklı şekilde yorumlanan vatan ve vatandaşlık, devlet, millet, millet-i Osmaniye, hürriyet, meşrutiyet, kuvve-i

⁴⁹ Riyazet kavramı için bkz. Ahmed Rifat, *Tasvir-i Ahlâk*, s. 174-175. Tevekkül için bkz. Ahmed Rifat, *Tasvir-i Ahlâk*, s. 89-92.

⁵⁰ Ahmed Rifat, *Tasvir-i Ahlâk*, s. 288-290.

⁵¹ Ahmed Rifat, *Tasvir-i Ahlâk*, s. 190.

⁵² Ahmed Rifat, *Tasvir-i Ahlâk*, s. 83-86.

⁵³ M. Cevdet, “Ahlâk ve Malumat-ı Medeniye Derslerinin Usul-i Tedrisi”, *Tedrisat Mecmuası*, 15 Haziran 1330 [1914], c. 4, sy. 26, s. 291'den aktaran Füsün Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, s. 45.

⁵⁴ Satı, “Malumat-ı Medeniye Dersleri”, *Tedrisat-ı İptidaiye Mecmuası*, sene: 2, sy. 18, 1328, s. 231'den nakleden Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, s. 46. Ahmet Saki, A. Cevat ve Ali Seydi'nin benzer görüşleri için ayrıca bkz. Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, s. 50-52.

kanuniyye, meclis-i mebusan, kanun gibi kavramların ne anlama geldiği okuyucuya aktarılmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu tür eserlerde yeni yönetim şekli ve bu yönetim şeklini belirleyen seçimin usulünün ne şekilde yapılacağı, yürütme organı, bakanların görevleri, kanunların tanzimi, tebaanın vazife ve hukuku, yargı (nizâmî ve şer'î mahkemeler), belediyeler ve bunların idaresi, askerlik, vergi, bütçe, umumî maarif, basın-yayın-matbuat, ziraat ve sanayi odaları konuları ele alınmış, bu başlıklar altında meşrutî yönetimle idare edilen devlet organlarının nasıl çalıştığına, ne tür gayelere hizmet ettiğine, vazifelerine ve bu vazifeler karşısında tebaanın haklarının neler olduğuna dair bilgiler verilmiştir.⁵⁵ Fertlerin medenî/vatanî vazifelerini bilinçli bir şekilde isteyerek yapmalarını sağlamak malumat-ı medeniyye ve ahlâkiyye kitaplarının ana maksadı olmuştur.⁵⁶

Sonuç

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı ahlâk literatüründe varlıkları tezahür eden metinler, muhteva ve şekil yönünden klasik İslâm ahlâk metinlerinden farklı bir çizgide yer almaktadır. Söz konusu bu durum dönemin siyasî, iktisadî ve sosyal şartları ve problemleriyle çok yakından irtibatlıdır. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu menfi şartların modernleşme süreci ile müspet hale geleceğini düşünen devlet ricali devlet kurumlarında başlattıkları modernleşmenin varlığını muhafaza edebilmenin bu sürecin halk katmanına yayılması ile mümkün olacağı kanaatindedir. Ahlâkın insan karakter ve şahsiyeti üzerindeki kurucu etkisi, insan fiil ve hareketlerine olan hızlı ve derin nüfuzu modernleşme hareketinin tabana yayılmasında ahlâkı önemli bir mevkie yükseltmiştir. Osmanlı ahlâk müellifleri modernleşmenin icbar ettiği müteşebbis/aktif insanı oluşturmak, insanların modern kurumlara ve modernleşme sürecine olan katılımını arttırmak amacıyla ahlâk metinlerinde şekil ve muhteva hususunda bir kısım tasarruflarda bulunmanın gerekli olduğu kanaatine varmıştır.

Bir toplumun kendi varlığını muhafaza etmenin temel araçlarından biri olan ahlâk alanında bir teccid, tanzim ve ıslah hareketinin toplumun her tabakası tarafından hassas bir mevzu olarak kabul edileceği açıktır. Söz konusu bu problemin farkında olan ahlâk müellifleri böyle bir iddiada bulunmadan, klasik ahlâk metinlerinin toplumun her katmanı tarafından daha iyi anlaşılması gibi oldukça makul ve meşru gerekçelerle yeni ahlâk metinleri telif etmeye başlamıştır. Söz konusu bu metinler incelendiğinde

⁵⁵ A. Rıza, *Malumât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1325. M. Abdülkadir, *Ma'lumât-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye*, Dersaadet: Matbaa-i Jirayir, Keteon, 1326, s. 1-32. Ali Necati, *Ma'lumât-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye*, Trabzon: Mihailidi Matbaası, 1327, s. 3-60.

⁵⁶ Ali Necati, *Ma'lumât-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye*, s. 7-8. Ayrıca bkz. Sabri Cemil, *Ameli Fenn-i Tedris*, Kosova Matbaası, 1326 [1910], s. 88-89'dan aktaran Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, s. 43.

yapılan değişikliklerin sadece bunlarla sınırlı kalmadığı görülmektedir. Teorik noktada klasik ahlâk metinlerinin üzerine yaslandıkları nefis nazariyesi yerine vazife fikri üzerine yeni bir ahlâk inşa edilmeye çalışılmıştır. Eğitim sahasında yaşanan modernleşme tecrübesi sonrası ortaya çıkan farklı türden eğitim kurumlarına uygun, hitap ettiği kitleyi esas alan ve bu yönüyle klasik ahlâk eserlerinden farklılaşan metinler kaleme alınmıştır. Modern Osmanlı ahlâk müellifleri metinlerin satır aralarında modernleşme sürecinin ortaya çıkardığı problemlere ahlâkın el verdiği imkânlar ölçüsünde çözümler sunmuştur. Modernleşmenin talep ettiği aktif ve müteşebbis insanı inşa etmeye çalışan bu metinler modernleşme süreciyle birlikte ortaya çıkan ya da değişen ve dönüşen mesleklere, devlet kurum ve kuruluşlarına, ahlâkî kavramlara hususen yer vermiş, halkın modern dünyaya intibakını daha uyumlu hale getirmeyi hedef kabul etmiş ve modernleşme sürecinin akim kalmasını engellemiştir.

Geç dönem Osmanlı ahlâk düşüncesinde yaşanan değişimin, dönüşümün ve kırılmanın daha derinlikli bir şekilde anlaşılması bu döneme dair yapılacak daha kapsamlı çalışmaların ortaya konulmasını gerektirmektedir. Dönemin ahlâk literatürünün daha kapsamlı bir şekilde ele alınması durumunda daha farklı telif türlerinin ortaya çıkması muhtemeldir. Osmanlı modernleşme hareketinin sınırlarının ve derinliklerinin görülmesi, geç dönem Osmanlı ahlâk metinlerinin klasik İslâm ahlâkından ne derece uzaklaştığının anlaşılması, bugün içinde bulunduğumuz ahlâk dünyasının temellerinin ne şekilde atıldığının bilinmesi geç dönem Osmanlı ahlâk alanında yapılacak bu tarz araştırmalarla mümkün hale gelecektir.

KAYNAKLAR

- A. Rıza; *Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk Birinci Kısım*, [İstanbul]: Karabet, 1316.
 ____; *Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk İkinci Kısım*, İstanbul: Karabet, 1316.
 ____; *Malumât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1325.
 Abdurrahman Şeref; *İlm-i Ahlâk*, Dârü'l-Hilafeti'l-Âliyye: Daruttübaâtü'l-Âmire, 1316.
 Ahmed Hamdi Aksekili; *Ahlâk Dersleri*. Ankara: Öğüt Matbaası, 1340.
 Ahmed Nebil, Bahâ Tevfik; *Hassasiyet Bahsi ve Yeni Ahlâk*, Dersaadet: Hürriyet Matbaası, 1910.
 Ahmed Raşid; *Düstûr-ı Ahlâkî Müntehabât-ı Eş'âr-ı Ali Tercümesi*, Metin Matbaası, 1327.
 Ahmed Rifat; *Bergüzar-ı Ahlâk*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1315.
 ____; *Bergüzar-ı Ahlâk*, Dersaadet: Karabet Matbaası, 1318.
 ____; *Tasvir-i Ahlâk*, Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası, 1305.
 Ahmed Şem'i; *Hülâsatü'l-Ahlâk*, İstanbul: Asır Matbaası, 1323.
 Akyıldız, Ali; *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
 Albayrak, Nurettin; "Çığırcağan, İbrahim Hilmi", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 8, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s. 299-300.
 Ali Kemal; *İlm-i Ahlâk*, Dersaadet: Sabah Matbaası, 1330.
 Ali Nazima; *On Temmuz Ma'lumât-ı Medeniyye ve Tatbikât-ı Ahlâkiyye ve Saireye Dair Kıraat Kitabı*, Dersaadet, 1327.
 Ali Necati; *Ma'lumât-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye*, Trabzon: Mihailidi Matbaası, 1327.
 Ali Rıza; *İlm-i Ahlâk*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1318.

- Arakel, *Ta'lim-i Kıraat Tehzib-i Ahlâk ve Islah-ı Nefs İkinci Kısım*, İstanbul, (A. Asaduryan) Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1307.
- _____; *Ta'lim-i Kıraat Tenvir-i Efkâr ve Tefhim-i İnsaniyet Üçüncü Kısım*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1316.
- Cevdet Efendi; *Risale-i Ahlâkiyye*, Dersaadet: Mühendis Oğlu Ohannes Matbaası, 1286.
- Çağrıçı, Mustafa; *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, İstanbul: DEM Yayınları, 6. Basım, 2014.
- Çelebi, Kınalızâde Ali; *Ahlâk-ı Alâ'î*, haz. Mustafa Koç, İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Dilbaz, Mahmut; *Dindar Modern İtaatkar Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarında İslâm Meselesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021.
- Doumer, Paul; *Livre De Mes Fils*, Saint Germain: Vuibert Nony Éditeurs, 1906.
- _____: *Oğullarıma Terbiye-i Ahlâkiyye, Siyasiyye ve İctimaiyye*, çev. Cemal Fâzıl, Dersaadet: Ahmed Şâki Bey Matbaası, 1325.
- Emile Boirac; *Cours Elementaire de Philosophie*, Paris, 1894.
- _____; *Mebadi-i Felsefeden İlm-i Ahlâk*, çev. [Ömer] Ferid [Kam], Ankara: Vilayet Matbaası, 1923.
- Fortna, Benjamin C.; *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, çev. Mehmet Beşikçi, Koç Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Hüseyin Hıfzı; *Hürriyet Kıraati: Efkâr-ı Âliyye Kemâlât-ı İnsaniyye Fezâil-i Ahlâkiyye Birinci Kısım*, İstanbul, 1327.
- Hüseyin Hüsnî Efendi; *Fihrist-i Ahlâk*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1302.
- Hüseyin Remzi Bey; *Hoca Hanım: Hanım Kızlara Dürûs-ı Ahlâk*, İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1315.
- Mebâdi-i Hikmet-i Ahlâk*, çev. İbnü'r-Reşâd Ali Ferruh, İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303.
- İbrahim Rifat, *Esâsü'l-Ahlâk*, İstanbul: Âlem Matbaası, 1310.
- İcî, Adudüddin; *Melzemetü'l-Ahlâk*, çev. Hacı [Mehmed] Emin Efendi [İstanbulî], [İstanbul]: Matbaa-i Âmire, 1281.
- [İçsel], Nazım; *[İçsel], Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlâkiyye ve İctimaiyye*, İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekası, 1327.
- _____; *İslâm Hanımlarına Mahsus Fennî ve Ahlâkî Mektuplar*, Konstantiniyye: Kütüphane-i İslâm ve Askerî-İbrahim Hilmi, 1316.
- Kara, İsmail; "Çağdaş Türk Düşüncesi Nasıl Ele Alınabilir?" *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1. Basım, 2023, s. 11-71.
- _____; "İslâm Modernizmi ve Akif'e Dair Birkaç Not", *Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1. Basım, 2003, s. 198-211.
- Keleş, Erdoğan; "Tanzimat Dönemi'nde Rüşvetin Önlenmesi İçin Yapılan Düzenlemeler (1839-1858)", *Tarih Araştırmaları Dergisi C. 24, S. 38, 2005, s. 259-280.*
- M. Abdülkadir; *Ma'lumât-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye*, Dersaadet: Matbaa-i Jirayir, Keteon, 1326.
- M. Zühdi; *Mi'yar-ı Uhuvvet*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1307.
- Mehmed Fâik; *Askerin Ahlâk ve Evsâfi*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1324.
- Mehmed Hayri-Mustafa Hayrullah, *Ahlâk Müderrisi*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1308.
- [Mehmed Sadık Rifat Paşa]; *Risale-i Ahlâk*, Tophane-i Amire Matbaası, 1285.
- _____; *Risale-i Ahlâk*, 1306.
- Mehmed Said; *Ahlâk-ı Hamîde*, İstanbul: el-Cevâib Matbaası, 1297.
- _____; *Ahlâk-ı Hamîde*, Darülhilafeti'l-âliyye: Matbaa-i Amire, 1317.
- _____; *Ahlâk-ı Hamîde*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1318.
- _____; *Ahlâk-ı Hamîde*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1324.
- [Mehmet Sadık] Rifat Paşa; *Risale-i Ahlâk*, 1306.

- [Miras], Mehmed Kâmil; *Ahlâk-ı Şer'iyye Dersleri*, [İstanbul]: Hukuk Matbaası, 1330.
- Muhyiddin İbnü'l-Arabî; *Mehâsin-i Ahlâk*, çev. Ahmed Muhtar, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1314.
- Müstecâbîzade İsmet; *Rehber-i İttihad*, İzmir: Köylü Matbaası, 1325.
- Müşîr Nusret Paşa-Babanzâde Mustafa Zihni Paşa; *Nusretü'l-Hamîd-Mikyâsü'l-Ahlâk Sülûkü'l-Mâlik Tercümelere*, haz. Ali Adem Yörük, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Oğuz, Çiğdem; *Osmanlı'da Ahlak Buhranı*, çev. Ertan Akkaş, Ankara: Fol Yayınları, 2023.
- Ömer Âdil; "İlm-i Ahlâk", *İhyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*. Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1313.
- Rifat; *Ahlâk-ı Nazarî ve Terâcim-i Ahvâl-i Hükmâ*, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1312.
- _____; *Fezâil-i Ahlâk*, Dersaadet: Mekteb-i Sanayii Matbaası, 1311.
- Rifat Efendi; *Bergüzar*, [Girid]: Girid Vilayet Matbaası, 1291.
- [Sadık Rifat Paşa]; *Zeyl-i Risale-i Ahlâk*, [Dârü'l-Hilafeti'l-Âliyye]: Daruttubaâtü'l-Âmire, 1273.
- Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebi'r-Rebî'; *Mikyâsü'l-Ahlâk*, çev. Babanzâde Mustafa Zihni, İstanbul: Alem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekası, 1315.
- _____; *Nusretü'l-Hamîd alâ Siyâseti'l-Abid*, çev. Müşîr Nusret Paşa, İstanbul: Darü't-taba'ati'l-Âmire, 1296.
- Üstel, Füsun; *Makbul Vatandaşın Peşinde II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*. İletişim Yayınları, 2016.
- Ahlâk*, 1315.
- Zübde-i İlm-i Ahlâk*, [İstanbul]: [Mekteb-i Harbiye-i Şahane Matbaası], ts.